

KVĚTA KOŽEVNIKOVA (Praha)

O TYPECH TEXTOVÉ SOUVISLOSTI V PSANÉM
A MLUVENÉM PROJEVU

Projevy psané a mluvené — v širokém žánrovém spektru projevů vznikajících v podmínkách psanosti nebo mluvenosti — odlišuje řada nápadných rozdílů, jejichž poznání má svůj dosah i pro posuzování pragmatických stránek výpovědi. K diferencím známým¹ je třeba připojit i rozdíly vyplývající z odlišných možností psaných a mluvených projevů ve vytváření textů.² K porovnání na této bázi jsme ovšem oprávněni jen tehdy, jestliže pojem text nespojujeme výhradně s grafickou podobou,³ delimitací a významovou uzavřeností, nýbrž pokládáme za hlavní nosný princip textu souvislost. Tu je ovšem třeba si uvědomit, že sama souvislost, přistupujeme-li k ní jako k sémiologické kategorii a abstrahujeme-li ji od užitých jazykových prostředků, není hodnotou absolutní. Vyznačuje se různou intenzitou a různou těsností, a to po dvou osách. Jednou z nich je osa pouhé identity nebo kontaktu denotátů (např. *Eva měla modré šaty. V ruce držela růži.*), druhou tvoří spínání denotátů do uzavřených celků, entit (např. popis autonehody, průběhu zkoušky apod.). Osa kontaktu může přitom přispívat k vytváření celku, ale celek nemusí být vždy jejím výsledkem. U obou stránek souvislosti je ovšem prius sám vztah denotátů tak, jak jej mluví modeluje v preverbiu, souvislost tedy nevzniká teprve v rovině výrazové a nelze ji hledat pouze v jazykových prostředcích.⁴

Základní možnosti k různému využití obou stránek souvislosti i k využití její intenzity reguluje již sama psaná nebo mluvená podoba projevu a specifické vlastnosti těchto realizačních podob relevantní pro příjem. U psaného textu

¹ Z našich autorů, kteří se jako první zabývali charakteristikou běžně mluvených projevů a mluveného jazyka, uveďme alespoň jména K. Hausenblase, J. Chloupek, M. Grepl, V. Barneta, O. Kalkové. V sovětské lingvistice odhalují specifické rysy této oblasti práce E. A. Zemské, O. A. Laptěvové, O. B. Sirotiniové, J. Skrebněva aj.

² Této problematice se částečně dotýká i studie D. Brčákové, *Mezivýpovědní sepjatost v ruském mluveném projevu*, AUC Philologica, Slavica Pragensia, Praha 1973, s. 225—230.

³ Toto pojetí zastává např. I. R. Galperin, srv. stať podávající přehled názorů na obsah pojmu text *О понятии „текст“*, Вопросы языкознания 1974, s. 68 n.

⁴ Rozsáhlá a stále se rozrůstající literatura o problematice textu (Z. S. Harris, R. Harweg, P. Hartmann, B. Palek, I. P. Sevbová, G. J. Solganik a celá řada dalších) se ve většině případů zaměřuje na způsoby vyjádření souvislosti, jde tu tedy o pohled „od jazykových prostředků“ k typu souvislosti (srv. U. Oomenová, *Systemtheorie der Texte*, Folia Linguistica V 1/2, Mouton, s. 14 n.). Opačný přístup uplatňují někteří autoři objeveného polského sborníku *О спóжноси тексту*, Wrocław 1971 (I. Bellertová, R. Mayenová aj.).

má příjemce především vždy tendenci přijímat jej jako uzavřenou významovou entitu už proto, že je materiálně, např. graficky, limitován. Ohraničenost tu implikuje zároveň představu vnitřní souvislosti, především však významové ucelenosti a ukončenosti. Tato ohraničenost nemá ovšem stejný význam. Je zřetelné, že ke komunikativnímu úzu některých žánrů psaných projevů patří i vazba na určité obligatorní informativní modely (např. návody k zacházení s nějakým přístrojem, kuchyňské recepty apod.). V tom případě má grafická delimitace pro příjemce menší význam, rozhodující je jeho znalost *informativního modelu*. Jindy jsou oporou pro hodnocení významové ucelenosti a ukončenosti příjemcovy *věcné znalosti*. Avšak čím méně striktní informativní model je v pozadí daného komunikativního žánru⁵ a čím méně se projev opírá o uzuální myšlenkové modelování vnější reality, tím větší úlohu nabývají materiální *delimitační signály*. Nejvýraznější příklady poskytuje oblast umělecké tvorby, zejména poezie. Co bylo autorem prohlášeno (formou materiální delimitace) za ukončený celek, sugeruje vnímateli představu významové ucelenosti a vnitřní souvislosti a může jej provokovat k hledání významových spojů i tam, kde byl při řazení jednotlivých částí uplatněn velmi volný asociativní princip. Naproti tomu mluvený projev nemá k dispozici jasné signály delimitace celků, které by mohly provokovat k průběžnému nebo dodatečnému hledání vnitřní souvislosti, tím méně uzavřenosti, i tehdy, není-li jasně vyjádřena. To je dáno i charakterem procesu vnímání, které je u mluveného projevu omezeno v čase. Hodnocení významové ucelenosti a ukončenosti je tu tedy závislé především na korespondenci s uzuálním myšlenkovým modelováním vnější reality, případně na specifických, většinou lexikálních, signálech uzavřenosti. Platí tedy o mluvených projevech obecně, že se v nich sice uplatňuje souvislost, vznikající texty však na rozdíl od psaných zdaleka ne vždy mají ráz uzavřených celků.

Určitou analogii s vnímáním textu jako celku vykazují na nižší úrovni i jednotky psaných a mluvených projevů, nablížené pouze z hlediska jejich delimitačních kvalit. Grafická, povrchová struktura textu⁶ užívá jako jedné z možných dílčích jednotek úseků s koncovým znakem tečky, které bývají zpravidla totožné s větou v gramatickém smyslu. Tato uzuální vazba vytvořila zpětně psychický předpoklad pro to, aby příjemce přistupoval k úsekům mezi tečkami vždy jako k jednotce s určitou významovou samostatností, a právě tohoto vztahu je pak možné využít v publicistickém nebo uměleckém žánru projevů k nejrůznějším segmentačním efektům.⁷ Podobná je i situace u jiných parajazykových segmentů, např. odstavce, strofy, verše. Tyto kontinuální jednotky psaného textu, u nichž se vytvořil ustálený, převládající typ „náplně“ (např. odstavec = celek vyčerpávající určité dílčí téma), nabyly tedy jisté sdělné autonomie, jehož stupně zdaleka nedosahují takové jednotky mluveného projevu, rovněž externě ohraničené, jako je např. replika. Proto můžeme u některých komunikativních žánrů psaného projevu vkládat do textu implicitní obsah, jaký by byl těžko sdělitelný v jakémkoli žánru projevu mluveného už vzhledem

⁵ S. I. Gindin rozlišuje texty s pevným [a volným] programem (жесткое и гибкое задание), srv. *Внутренняя организация текста*, автореф. канд. дисс., Москва 1972, s. 9.

⁶ Někteří autoři mluví o parajazykovém členění superponovaném nad kompoziční segmentací (srv. N. Krausová, *K segmentácii epických textov*, Segmenty a kontext, Litteraria XV., Bratislava 1973, s. 31–32).

⁷ O tom v. M. Jelínek, *Stylistické aspekty gramatického systému*, Stylistické studie II, Praha 1974, s. 77–78.

k jeho vznikové i příjmové situaci (např. segmentovaná syntax sděluje subjektivní, „vjemový“ přístup, zrušení interpunkce jakýsi „komplexní“ přístup apod.).

Sama souvislost jako nosný princip textovosti se v rámci celků — reálných nebo ne plně realizovaných — projevuje dvojím způsobem:

1. jako souvislost, pro niž volíme označení radiální. Lze o ní mluvit tehdy, kdy integračním textovým momentem jednotlivých částí textu, ať jakkoli vymezených (věty, výpovědi, odstavce, různé uzuální informativní jednotky jako např. slovníkové heslo, údaj v telefonním seznamu, repliky, replikové dvojice atd.) je pouze společný vztah buď k *tématu* celku (např. při výčtu znaků nějakého jevu, popisu krajiny apod.) nebo i jen k jeho konkrétnímu komunikativnímu *cíli*,⁹ což je případ slovníku, cvičebnice, domovního řádu apod., tedy většinou psaných textů určených k selektivnímu, částečnému příjmu. Tento identický vztah k tématu nebo k cíli projevu je pak v průběhu textu u všech jeho částí stejný, neměnný. V mluveném projevu se tato radiální, trsovitá souvislost uplatňuje např. v rozhovoru komentářového typu (při nějaké práci, sledování televize) nebo někdy i ve společné konverzaci.

2. Pro druhý způsob projevu souvislosti volíme označení lineární. Lze o ní mluvit tehdy, kdy jednotlivé části textu na sebe bezprostředně (případně s distancí v rámci textu) navazují nebo se navzájem významově ozřejmují. Jeví se ovšem různé podle toho, jaké kritérium volíme k posouzení.

Z hlediska významových vztahů můžeme uvnitř lineární souvislosti rozlišovat spínání navazováním a spínání významovým překrýváním. *Navazování* — vždy lokalizované nebo lokalizovatelné na hranici dvou částí — vyjadřuje logické, časové apod. vztažení (při explicitním vyjádření se tu objevují výrazy jako *proto*, *vzhledem k tomu, že*, *přesto*, *nato*, *potom* apod.). Významové *překrývání* nemá své stabilní místo a v explicitní podobě se projevuje v různé rozsáhlé částečné sémantické identitě textu (od úplné identity, např. při opakování nebo anafóre, po dílčí sémantické překrytí). Jak navazování, tak významové překrývání jsou v psaných i mluvených projevech hojně zastoupeny. Rozdíly vystoupí do popředí zejména, použijeme-li další kritérium, a to kritérium vyjádřenosti. Lineární souvislost i oba její druhy spojitosti, navazování i překrývání, mohou být vyjádřeny *explicitně* různým repertoárem prostředků, a to někdy i vícenásobně, jindy mohou zůstat pouze v *implicitním* plánu, a to v různé hloubce vzdálenosti od plánu výrazového. Srovnání psaného a mluveného projevu neukazuje jednoznačně na to, že podíl implicitnosti ve vyjadřování lineární souvislosti je v mluveném textu podstatně vyšší než v psaném, jak by se dalo očekávat vzhledem k situační zakotvenosti, k užívání neverbálních prostředků apod. Jde tu spíše o rozdíly v kvalitě než v kvantitě, mimo jiné dané tím, že různé komunikativní žánry různé využívají možnosti psané i mluvené podoby. Projev mluvený i v oblasti souvislosti skutečně často operuje implicitou, která se opírá o společnou předchozí zkušenost partnerů komunikace, o vztahy mezi skutečnostními jevy na rovině denotátové, o vyjádření prostředky neverbální povahy aj. Na druhé straně však sám proces vytváření mluveného projevu s průběžným doplňováním, zpřesňováním, etapovitým vrstvením informace přirozeně zvyšuje míru explicitnosti ve vyjadřování souvislosti. Ta pak zvláště vzrůstá při dialogickém střídání replik,

⁹ Na důležitost funkce textu při úvahách o jeho celistvém charakteru upozorňuje F. Miko, *Od epiky k lyrike*, Tatran 1973, s. 26.

kdy explicitní navazování i překrývání je důsledkem kontextového štěpení, oboustranného přejímání výrazové iniciativy apod. (Př.: A: *A co Olinka?* B: *No z Olinky už je slečna.* A: *A babička?* B: *Copak babička, ta je ještě jůra!*). Také poměry v psaném projevu nesvědčí jednoznačně pro vyšší explicitnost. V žánrech sloužících potřebám exaktního vyjadřování tihne ovšem projev ve vyjadřování lineární souvislosti ke zvýšené explicitnosti.⁹ Avšak v projevech s estetickým zaměřením může být souvislost záměrně skryta v implicitním plánu (různé druhy náznakovitého, obrysovitého vyjadřování v próze, tzv. asociativní řazení v poezii, napovídání souvislosti zvláštní organizací jazykových prostředků, jako je rytmické uspořádání apod.).

Užijeme-li konečně kritérium prostorového nebo časového rozměru textu, jeví se lineární souvislost buď jako nepřetržitá, *plynulá* spojitost v rámci jedné hlavní tematické nebo myšlenkové linie a v jediném hlavním myšlenkovém směru, nebo jako spojitost tematicky a myšlenkově *proměnlivá* (ruptury, střídání a změny myšlenkového směru). Proměnlivá spojitost se vyznačuje posuny v myšlenkovém směru daném typem referenčních vztahů (např. přechod k zaměření na vlastní výpověď, její hodnocení apod.), posuny v zaměření na adresáta (střídání konkrétních nebo hypotetických adresátů), posuny v osobním zorném úhlu, resp. perspektivě (sdělení od 1. os., 2. os. nebo 3. os. — sem patří i tzv. přímá řeč a citace), posuny v názorovém hledisku (objektivní nebo subjektivní hodnotící přístup) apod. Ve využití jak nepřetržité, tak proměnlivé spojitosti pozorujeme značné rozdíly mezi psanými a mluvenými projevy. Projevy psané mohou dosáhnout maximálně plynulé spojitosti (ta se uplatňuje zejména v tzv. věcných žánrech), jaké mluvený projev a priori dosáhnout nemůže vzhledem k bezprostřednímu kontaktu partnerů komunikace, situační zakotvenosti, sepětí s myšlenkovým pochodem i spontaneitě, jež je nutně v minimální míře přítomna i u přechodového útvaru, jakým je mluvená přednáška (pokud není jen čtenou interpretací psaného textu). Určitá proměnlivost, nespojitost je tu tedy vždy téměř zákonitým jevem. Naproti tomu jen psaný projev umožňuje záměrně využít přerušované, proměnlivé spojitosti k vytvoření někdy i velice složitě komponovaného textového celku, jak dokazuje umělecký projev, zejména v žánrech prozaických.

Podrobnější analýza a popis textové souvislosti v psaných a mluvených projevech by tedy mohla vyjevit nové rozdíly mezi oběma základními typy projevů, které jinak unikají pozornosti, a mohla by odhalit další parametry přiřaditelné k pragmatickým aspektům výpovědi. Umožnila by také — v duchu moderního trendu zaměřeného na komunikativní celky — nejen zjistit a registrovat velmi různé, kontinuální i diskontinuální, jednotky a principy segmentace psaných a mluvených textů v rámci jejich různých komunikativních žánrů, ale ukázala by také, v čem jsou tyto jednotky a segmenty souměřitelné a v čem specifické. Bylo by patrně prokazatelné, že není možné nahlížet na text jako na nejvyšší komunikativní jednotku, skládanou z přísně hierarchizovaných jednotek nižších, ať již v jakékoli řadě (např. věta — nadvětný celek — odstavec — kapitola — celek), protože každá tato jednotka je vázána na jinou výstavbovou rovinu textu, případně je typická pouze pro určitý komunikativní žánr nebo konečně je stanovena z pohledů různých, často netextových.

⁹ Srv. jemnou analýzu textové souvislosti v termínech aktuálního členění (téma — réma) u Fr. Daneše, *Typy tematických posloupností textu (na materiále českého textu odborného)*, SaS 1968, 2, s. 125 n.